

The Greek Review of Social Research

Vol 157 (2021)

157

The timely content of critical theory: are there arguments of epistemological innovation?

Anastasia Marinopoulou

doi: [10.12681/grsr.27620](https://doi.org/10.12681/grsr.27620)

Copyright © 2021, Anastasia Marinopoulou

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Marinopoulou, A. (2021). The timely content of critical theory: are there arguments of epistemological innovation?. *The Greek Review of Social Research*, 157, 127–155. <https://doi.org/10.12681/grsr.27620>

Αναστασία Μαρινοπούλου*

Η επικαιρότητα της κριτικής θεωρίας: υπάρχουν επιχειρήματα επιστημολογικής
καινοτομίας;

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός του άρθρου είναι να μελετήσει το πώς η κριτική θεωρία υιοθετεί τη μεθοδολογία της διεπιστημονικότητας ως τον καινοτόμο τρόπο ανταλλαγής επιχειρημάτων ανάμεσα στις επιστήμες και να ερευνήσει εάν υπάρχουν καινοτόμα επιχειρήματα στην επιστημολογία της κριτικής θεωρίας κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα. Η κριτική την οποία αναπτύσσει το άρθρο επί των επιστημολογικών τάσεων της ύστερης νεωτερικότητας υποστηρίζει πως η κύρια διάκριση ανάμεσα στη σύγχρονη επιστημολογία και την κριτική θεωρία έγκειται στην κατανόηση της κανονιστικότητας και του ορθολογισμού. Η εν λόγω διάκριση μπορεί να χαρακτηριστεί ως η «μάχη» της νεωτερικής επιστημολογίας υπέρ ή κατά του επιστημονικού και πολιτικού ορθολογισμού.

Λέξεις κλειδιά: κριτική θεωρία, επιστημολογία, διεπιστημονικότητα, διαλεκτική, πολιτικός ορθολογισμός.

---

*Διδάκτωρ Φιλοσοφίας. Διδάσκουσα στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, e-mail: anastasia.marinopoulou@gmail.com

Κατάθεση: 6 Μαΐου 2020   Αποδοχή: 30 Ιουνίου 2020   Δημοσίευση: 26 Ιουλίου 2021

Anastasia Marinopoulou*

The timely content of critical theory: are there arguments of epistemological innovation?

ABSTRACT

The methodology that critical theory adopted focuses on the notion of interdisciplinarity as the innovative path for the exchange of arguments among all sciences. The critique that the article deploys on the epistemological tendencies of late modernity suggests that the main distinction between modern epistemology and the critical theorists lies in their understanding of normativity and rationality. Such a critique can be characterized as the 'battle' of modern epistemology for or against the scientifically, socially, and politically rational.

Keywords: *critical theory, epistemology, interdisciplinarity, dialectics, political rationality.*

---

*PhD in Philosophy and Political Theory. Hellenic Open University.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Η κριτική θεωρία εστιάζει την επιστημολογική θεώρησή της στην κοινωνική και πολιτική ορθολογικότητα. Η συνολική θεώρηση του Αντόρνο (*Gesamtgesehen*), η οποία διαφοροποιείται από οποιαδήποτε καθολική και ως εκ τούτου ολοκληρωτική αντίληψη του τι συνιστά την επιστήμη, μαζί με τη διαλεκτική προσέγγιση του Χόρκχάιμερ μέσω της διεπιστημονικότητας και την έννοια της επικοινωνιακής ορθολογικότητας ως προς την επιστήμη στον Χάμπερμας, αντιτίθενται στη σύγχρονη επιστημολογία (Adorno, 1970· Adorno et al., 1976· Horkheimer, 1988, 1995· Habermas, 1988, 2006). Παρά τις επί μακρόν συζητήσεις και αντιπαραθέσεις κατά τον εικοστό αιώνα για το αν η κριτική θεωρία έδωσε έμφαση στο υποκείμενο ή στο αντικείμενο της γνώσης και της επιστήμης, εμφανίζεται ως ζήτημα μεθοδολογίας η εστίαση στο σχήμα «είτε ... ή ....» για λόγους επιστημολογικής έμφασης εάν όχι προκατάληψης. Μια συστηματική ματιά στην πρώτη και στη δεύτερη γενιά των εκπροσώπων της κριτικής θεωρίας θα ανεδείκνυε πως η εν λόγω δισκελής διαφοροποίηση είχε αναλυτικό χαρακτήρα και δεν εξέφραζε κάποια φιλοσοφική ή κοινωνιολογική μονομέρεια. Ο Αντόρνο (Adorno, 1970, σελ. 78, 94) συνοψίζει σε μεγάλο βαθμό την ισορροπία ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο της επιστήμης όταν η σπουδαιότητά τους μεσολαβείται από το κριτήριο της αλήθειας. Αποδέχεται πως μόνο η διαλεκτική κριτική αποκρυσταλλώνει την επιστημονική σφαίρα και τις αρνήσεις τις οποίες έχει προαγάγει.

Σκοπός τού παρόντος κειμένου είναι ν' απαντήσει στο ερώτημα «πώς αξιολογείται η επιστήμη;» ή «σε ποιον λογοδοτεί η επιστήμη;». Καταρχήν, εξετάζω ποια ερωτήματα θέτει η κριτική θεωρία ώστε να αξιολογήσει τη λογοδοσία της επιστήμης και ποιες απαντήσεις αποπειράται να παραγάγει. Ωστόσο, το παρόν κείμενο προέκυψε από την αναζήτηση νέων ερωτημάτων και νοηματοδοτήσεων στην κριτική θεωρία ως προς την επικαιρότητά της. Οι ιστορικοί απολογισμοί και οι συστηματικές μελέτες αποτελούν τον κύριο όγκο μελετημάτων ως προς την κριτική θεωρία. Αρκετά σπάνια όμως το ερώτημα «ποια είναι η επικαιρότητα και η εγκυρότητα της κριτικής θεωρίας στον εικοστό πρώτο αιώνα;» απαντά στα πρόσφατα κείμενα. Εκ παραλλήλου, η ύστερη νεωτερικότητα του εικοστού πρώτου αιώνα

---

¹ Όλες οι μεταφράσεις κειμένων έγιναν από τη συγγραφέα. Το άρθρο βασίζεται εν μέρει στην προηγούμενη εργασία μου «Critical Theory: Epistemological Content and Method», στο Pranee Liamputtong, επιμ. *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*, Σύντνεϊ: Springer Press, [doi: 10.1007/978-981-10-2779-6_58-1](https://doi.org/10.1007/978-981-10-2779-6_58-1).

χρήζει νέων επιχειρημάτων, τα οποία θεωρητικοποιούν αλλά και ασκούν κριτική στις σύνθετες και λειτουργικά διαφοροποιημένες σύγχρονες κοινωνίες. Η κριτική της Σχολής της Φραγκφούρτης ως προς το τι συνιστά τη διεπιστημονικότητα και την κριτική επιστήμη εμφανίζεται πάντοτε επίκαιρη. Ωστόσο η θεώρηση της κοινωνικής λειτουργίας των επιστημών μοιάζει να διάγει έναν «χειμώνα επιστημολογικής δυσαρέσκειας»² όπως συνήθως στις μεγάλες κοινωνικές κρίσεις του νεωτερικού κόσμου όπου μια «άλλη κριτική» και μια «άλλη επιστημολογία» μοιάζουν απαραίτητες.

Για την κριτική θεωρία τού εικοστού αιώνα, η έννοια της διαλεκτικής εμφανίζεται να κατέχει σημαίνουσα θέση τόσο για την κοινωνία όσο και για την επιστήμη. Καθορίζει τόσο την πρώτη γενιά των Χόρκχαϊμερ, Αντόρνο και Μαρκούζε ως προς την κριτική στην επιστήμη σε σχέση με τα κοινωνικά και πολιτικά καθήκοντά της και τη δυναμική της διεπιστημονικότητας, όσο και τη δεύτερη γενιά με τον Χάμπερμας ο οποίος εστιάζει στη δυνατότητα της επιστήμης να εδραιώσει τον δημόσιο διάλογο μέσω της επικοινωνιακής δράσης. Επιπλέον, τα επιχειρήματα του κειμένου εστιάζουν στην έννοια της διαλεκτικής ως διαδικασίας και ως μεθόδου. Ως εκ τούτων, τα δύο ακόλουθα υποκεφάλαια επεξεργάζονται τη διαλεκτική διαδικασία και τη διαλεκτική μέθοδο κατ' αντιστοιχία. Θέτοντας το ερώτημα «*τι είδους διαδικασία είναι η διαλεκτική;*» η επιστημολογία της κριτικής θεωρίας αναλύει τα διαλεκτικά επιχειρήματα χωρίς να υπολείπεται στη θεώρηση του τι λαμβάνει χώρα στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Συνεπώς η επιστημολογία δεν μπορεί ν' αποφύγει να αποκτήσει ή να φέρει πολιτικό χαρακτήρα. Το ίδιο ισχύει για την επιστήμη η οποία παράγεται κοινωνικά και φέρει κοινωνικές και πολιτικές συνδηλώσεις. Η διαλεκτική είναι επίσης *μια μέθοδος* επειδή παράγεται μέσω της ανταλλαγής επιχειρημάτων των επιστημονικών υποκειμένων και χρειάζεται *κριτήρια λογοδοσίας* ώστε να καταστεί κοινωνικά αποδεκτή. Η διαλεκτική ως διαδικασία και μέθοδος λογοδοτεί στην κοινωνία *επειδή* συνεπιφέρει πολιτικές συνέπειες και καθιστά την επιστημολογία ένα επιστημονικό πεδίο το οποίο επεξεργάζεται τον πολιτικό χαρακτήρα της επιστημονικής ανάπτυξης.

Κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα, η κριτική θεωρία εστιάζει στο να διαμορφώσει την πολιτική επιστημολογία μέσω του διαλόγου, όπου ο διάλογος ως

---

² Διατύπωση η οποία χρησιμοποιήθηκε από τον Γιούργκεν Χάμπερμας σε προσωπική συνέντευξη στη συγγραφέα το καλοκαίρι του 2015, όταν του ζητήθηκε να σχολιάσει την εικόνα της σύγχρονης επιστημολογίας ιδιαίτερος σε σχέση με την κριτική θεωρία. Η αναφορά στον έργο του Σαίξπηρ είναι προφανής.

προς τα επιστημονικά επιχειρήματα αντιπαρατίθεται προς τη μυθολογική και δογματική διάνοηση όπως επίσης και προς τις ορθόδοξες και απόλυτες πεποιθήσεις, οι οποίες συχνά δε στερούνται διαφορούμενου νοήματος. Οι κύριοι σκοποί της επιστημολογίας της κριτικής θεωρίας κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα αφορούν: τη διατύπωση μιας θεωρίας κανονιστικού ορθολογισμού, την επανάκτηση δεσμεύσεων ως προς την ορθολογική πράξη και την εστίαση στο να καταδειχθεί η διαλεκτική ως το σημαίνον πεδίο και η μέθοδος προόδου των επιστημών. Στην επιστήμη ισχύει ό,τι μάλλον και στην κοινωνική και πολιτική σφαίρα: η συναίνεση όλων των συμμετεχόντων εμφανίζεται σημαίνουσα (αλλά όχι εκ των ουκ άνευ) και δεν συνιστά απαραίτητα δημιουργική επιστημονική πρόοδο. Αντιθέτως, οι επιστήμες οφείλουν να προάγουν τη διαφωνία μέσω του διαλόγου. Η επιστήμη δεν είναι δόγμα, ούτε θρησκεία, ούτε πολιτική. Η βασική λειτουργία της οφείλει να είναι η δημιουργία ενός ανοικτού *forum* απρόσκοπτου διαλόγου επί θεμάτων διαφωνίας και διάστασης. Η ερώτηση ή η άρνηση που διατυπώνονται και υποστηρίζονται εκ μέρους των επιστημόνων ή των εμπλεκόμενων υποκειμένων συνιστούν μια στιγμή επιστημονικής προόδου.

Τα επιστημολογικά επιχειρήματα της κριτικής θεωρίας παρουσιάζονται από τον Αντόρνο ως μια ουσιαστική κριτική επί του θετικισμού (Adorno et al., 1976· Schecter, 2010, 2013· Stockman, 1983), ο οποίος οριοθετείται ως αντίδραση στην ορθολογική κανονιστικότητα ή ως η νέα αμιγώς ελέγξιμη και επαληθεύσιμη επιστημολογία, η οποία διασφαλίζει την επιστημονική ορθοδοξία. Με το να απορρίπτει την υποκειμενική κατανόηση με βάση τη συνείδηση και με το να αξιοποιεί πρωτίστως ελέγξιμα δεδομένα ως αντικείμενα της γνώσης, ο θετικισμός αμφισβητεί τη σπουδαιότητα της διαλεκτικής για τις γνωστικές διαδικασίες και καταφεύγει στις αιτιοκρατικές αναλύσεις για τις επιστημολογικές μεθόδους και τους αντίστοιχους σκοπούς.

Σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συνέντευξη ο Χόρκχαϊμερ (Horkheimer, 1969) διατυπώνει τη θέση πως η φιλοσοφία δεν μπορεί να θεωρείται προοδευτική, εφόσον διατελεί στην υπηρεσία της επιστήμης. Η εξελισσόμενη συζήτηση έγκειται στο εάν οι επιστήμονες σωπαίνουν απέναντι στο τι λαμβάνει χώρα στην επιστήμη ή στην πολιτική και κοινωνική σφαίρα. Η φιλοσοφία πρέπει μάλλον να επανεξετάσει τα θέματα μιας επιστημολογίας η οποία προσανατολίζεται προς το πολιτικό, την πολιτική σπουδαιότητα δηλαδή της επιστημονικής έρευνας και των επιχειρημάτων, και να εστιάσει σε μια επιστημολογική θεώρηση, η οποία περιλαμβάνει την πολιτική

κριτική, δηλαδή σε μια πολιτική επιστημολογία. Όπως έγινε συχνά στην ιστορία της νεωτερικότητας, ειδικά με τις Νευτώνειες επιστημονικές ανακαλύψεις οι οποίες άνοιξαν τον δρόμο για τον Γαλλικό Διαφωτισμό, η επιστήμη είναι ο φορέας πολλαπλών καινοτόμων αλλαγών πρώτα στο πεδίο της έρευνας και κατόπιν στην κοινωνία και την πολιτική. Απέχοντας πόρρω από μια ελιτιστική προσέγγιση του τι είναι η επιστήμη και η φιλοσοφία, η φιλοσοφία πρέπει να λειτουργήσει ως φορέας λογοδοσίας και αξιολόγησης της επιστήμης καθευατής αλλά κυρίως σε σχέση με την κοινωνία. Δε συνιστά ούτε υποτίμηση ούτε μειοδοσία το να στραφεί η φιλοσοφία *εκτός των άλλων καθηκόντων της* προς την προαγωγή μιας πολιτικής επιστημολογίας. Η τελευταία θεώρηση συνεπάγεται μια κοινωνική και πολιτική αναβάθμιση για τη φιλοσοφία στη νεωτερικότητα η οποία της αποδίδει το κανονιστικό καθήκον της κοινωνικής λογοδοσίας σ' ό,τι αφορά το τι είναι και τι οφείλει να είναι η επιστήμη.

Αργότερα στον εικοστό αιώνα, το επιχείρημα του Χόρκχάιμερ βρήκε μια παρεμφερή επεξεργασία σε μια τοποθέτηση του Μαρκούζε επί της επιστήμης (Marcuse, 1976). Ο Μαρκούζε υποστηρίζει πως υπάρχει ασφαλώς ένα μέρος της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της τεχνολογίας το οποίο είναι ουδέτερο αξιακά (Marcuse, 1968). Ωστόσο εξαιτίας της κοινωνικής θέσης της, η επιστήμη λαμβάνει μια σταθερή ιδεολογική θέση. Η επιστήμη και η φιλοσοφία με το να θέτουν υπό αμφισβήτηση τι είναι αληθές και έγκυρο δεν καλύπτουν απλώς το κενό που άφησαν ο δογματισμός και η μυθολογία. Το δόγμα και ο μύθος εκτείνονται στο κοινωνικό πεδίο και στην πολιτική δημιουργώντας προκαταλήψεις και καταστολή. Τόσο η επιστήμη όσο και η φιλοσοφία θέτουν τον διάλογο στο κέντρο του πεδίου έρευνάς τους και η άρνηση μέσω της διαλεκτικής την οποία προωθούν πρέπει να συνοδεύεται και από κάτι επιπλέον: τον διαφωτισμό μέσω της άρνησης. Η εν λόγω διαδικασία δε λαμβάνει απαραίτητα τη μορφή της σύνθεσης μέσω της θέσης, αλλά των επιχειρημάτων επί του εν δυνάμει, του «άλλου» και του εναλλακτικού τόσο στην επιστήμη όσο και στην κοινωνία.

Οι διαρκείς καινοτομίες της νεωτερικότητας στην επιστήμη και στην κοινωνία θέτουν τις βάσεις για μια καινοτομούσα επιστήμη αλλά επίσης – και όχι συνεπώς – σ' ό,τι αφορά την υπόσχεση για κοινωνική πρόοδο. Για να κατανοήσουμε τι είναι το νεωτερικό πρέπει μάλλον να το συνδέσουμε με το πώς ορίζεται το επιστημονικό και το διαλεκτικό, ιδιαιτέρως σε ό,τι αφορά τα επιχειρήματα της κριτικής θεωρίας. Εάν οριοθετούσα τι είναι επιστήμη και η νεωτερικότητα και προσέγγιζα τον διαχωρισμό

της από το προ-επιστημονικό και το προ-νεωτερικό, η οριοθέτηση θα εστίαζε στην έννοια της διαλεκτικής.

2. ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Η ακόλουθη ανάλυση των τριών κύριων στοχαστών της Σχολής της Φραγκφούρτης σκοπεύει στο να προσεγγίσει τα βασικά *ερωτήματα* τα οποία διατύπωσε η πρώτη γενιά της Σχολής και στα οποία προσπάθησε να απαντήσει, ιδιαίτερος σε σχέση με την κοινωνική και πολιτική δυναμική των επιστημών. Η πρώτη γενιά στοχαστών περιλαμβάνει τους Μαξ Χόρκχαϊμερ, Θίοντορ Β. Αντόρνο και Χέρμπερτ Μαρκούζε και ασχολείται εκτενώς με την έννοια της διαλεκτικής στην επιστήμη καθώς και με τη δυνατότητα της διεπιστημονικής προσέγγισης ως προς το τι είναι το επιστημονικό και το πολιτικό. Η ίδια αντίληψη περί διαλεκτικής επιστήμης θα αναπτυχθεί και από τον Γιούργκεν Χάμπερμας, τη σημαίνουσα μορφή της δεύτερης γενιάς κριτικής θεωρίας, κυρίως μέσω της έννοιας της επικοινωνιακής δράσης η οποία σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις έννοιες της διαλεκτικής και της διεπιστημονικότητας της πρώτης γενιάς.

Κατά τους Χόρκχαϊμερ, Αντόρνο και Μαρκούζε υπάρχει ένα επαναλαμβανόμενο επιστημολογικό ενδιαφέρον: η επιστήμη κατά τη νεωτερικότητα συνεισφέρει στην αποδέσμευση των ανθρώπων από τις κοινωνικές προκαταλήψεις και τον πολιτικό ανορθολογισμό όπως επίσης και στη διαμόρφωση της ορθολογικής κοινωνίας. Ωστόσο, η επιστήμη μετατρέπει επίσης τον ορθολογισμό σε ανορθολογική μεθοδολογία, μέθοδο, σκόπευση και σε μια ανηλεή κυριαρχία των ανθρώπων επί της φύσης, η οποία κορυφώνεται με την κυριαρχία ανθρώπου επί ανθρώπου. Παρά το ότι διατυπώνουν μια συγκεκριμένη θέση επί του επιστημονικού υποκειμένου και αντικειμένου, οι Χόρκχαϊμερ, Αντόρνο και Μαρκούζε ασχολούνται περισσότερο με την εξάλειψη της ιδέας πως υπάρχει ένα και μοναδικό επιστημονικό υποκείμενο και εστιάζουν σε τρία βασικά ερωτήματα:

1. Τι είναι επιστήμη;
2. Τι είδους κοινωνικό και πολιτικό νόημα φέρει η επιστήμη;
3. Πώς διαμορφώνεται η επιστήμη;

Η κριτική θεωρία τοποθετεί τα επιστημολογικά ερωτήματα στο κέντρο των επιστημονικών ενδιαφερόντων της, συνδέοντάς τα ειδικά με τον αντίκτυπο τον οποίο έχουν στην πολιτική και την κοινωνία. Ωστόσο, όταν η επιστήμη αναζητά την αλήθεια, η κριτική θεωρία δεν θεωρεί την αλήθεια ως πανάκεια ούτε την επιστήμη ως τον μοναδικό φορέα προόδου και καινοτομίας. Η επιστήμη είναι ένας επιπλέον

τρόπος ανεύρεσης της αλήθειας, παγίωσης του ορθολογισμού και της προόδου, αλλά δε λειτουργεί ως ο από μηχανής θεός προς υπεράσπιση της κοινωνικής εργαλειακότητας ώστε να εγκαθιδρυθεί η οποιασδήποτε φύσης επιστημονική ή πολιτική εξουσία μέσω του επιστημονικού έργου και λόγου. Η επιστήμη για την κριτική θεωρία είναι σπανίως ουδέτερη ή αξιακά αποφορτισμένη.

Για την κριτική θεωρία, ακόμα και όταν η αντικειμενικοφανής ψευδαίσθηση επικρατεί, πως όλα δηλαδή μπορούν να αποτιμηθούν με βάση μετρήσιμα στοιχεία, το γνωρίζον υποκείμενο μεσολαβεί ανάμεσα στα δεδομένα και τη γνώση. Στην επιστημολογία της κριτικής θεωρίας δίνεται έμφαση στον συνειδητό φορέα, ο οποίος ασκεί κριτική στα δεδομένα μέσω της γνώσης. Επίσης «... ο εμπειρικός 'φετιχισμός των γεγονότων' [facts] αγνόησε πως τα στοιχεία ήταν, μεταξύ άλλων, παράγωγα των συλλογικά ανεπτυγμένων τρόπων αντίληψης, πως [δηλαδή] γνωρίζουμε 'μεσολαβημένα' στοιχεία και πως (ακόμα και ασυνείδητες) θεωρίες και μέθοδοι είναι οι μεσολαβητές» (Arato and Gebhardt, 1988, σελ. 376). Επιπρόσθετα, το γνωρίζον υποκείμενο δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το προικισμένο άτομο αλλά θεωρείται μάλλον ως το συλλογικό υποκείμενο ενός επιστημονικού πεδίου ή μιας ολόκληρης κοινωνίας και αποζητά την αλήθεια μέσω του επιστημονικού διαλόγου.

Υπό μια άλλη θεώρηση, για την κριτική θεωρία από τις αρχές τού εικοστού έως τον πρώιμο εικοστό πρώτο αιώνα, η επιστήμη δεν είναι το υπάκουο τέκνο καμιάς πολιτικής ιδεολογίας, ούτε ο δομικός παράγοντας ιδεολογικών κατασκευών, ούτε παίζει τον ρόλο τού πρόθυμου θεολόγου ο οποίος θα επιβάλει την επιστημονική εξουσία σε μια κοινωνία. Ο αυταρχισμός αναπτύσσεται κατά πολλούς τρόπους. Για τους Αντόρνο, Χόρκχαϊμερ και Μαρκούζε, η επιστήμη αποφεύγει να αναπαραγάγει τον αυταρχισμό απορρίπτοντας τον μεσσιανικό ρόλο του φορέα κοινωνικής λύτρωσης. Κατά τον Χόρκχαϊμερ ειδικά, το γνωστικό επίπεδο μιας κοινωνίας καθορίζει το τί θεωρεί ή αναγνωρίζει μια κοινωνία ως ιδεολογικό και, επιπλέον, τι μετατρέπει σε μια υποτιθέμενη γνώση κοινής λογικής η οποία, εξαιτίας του ιδεολογικού χαρακτήρα της, είναι δογματικά αταλάντευτη. Το ίδιο γνωστικό επίπεδο δεν απομακρύνεται ποτέ από την αντίληψη πως μέρος τού ουσιαστικού περιεχομένου της επιστήμης είναι ή πρόκειται να είναι πολιτικό, όπου τα ουσιαστικά στοιχεία των εννοιών, των μεθόδων και της μεθοδολογίας δεν είναι απλώς τα συμπτωματικά παράγωγα των ιστορικών περιόδων.

Αρνούμενοι την αντικειμενικοποίηση της γνώσης και της επιστήμης, οι οποίες αυτοεγκαθιδρύονται ως κοινωνική μυθολογία, οι στοχαστές της κριτικής θεωρίας

διατυπώνουν ένα επιστημολογικό επιχείρημα σε ό,τι αφορά τις ανθρώπινες δυνατότητες κριτικής και ορθολογισμού. Είναι μια στιγμή καθαρού καντιανισμού για την κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης, γιατί διατηρεί τη δυναμική του *a priori*, τον σκοπό να ξεπεραστεί η επιστημολογική ανωριμότητα και σχηματοποιεί ένα σαφές επιχείρημα υπέρβασης του καντιανού σχεδίου (*Entwurf*) για τις επιστήμες μέσω της διαλεκτικής. Κατά τον Αράτο:

Η παθητική (μη-παρεμβατική) θεώρηση ανήκει σε ένα «απλοϊκό» επίπεδο όπου οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τον κόσμο ως κάτι «άλλο»: δεν αναγνωρίζουν τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωσή του ούτε τους όρους υπό τους οποίους σχετίζονται και οι οποίοι αποτελούν δικό τους δημιούργημα, ούτε το ότι είναι μέρος μιας νοητικά ή υλικά δικής τους πλευράς της (εσώτερης ή εξώτερης) φύσης, τους όρους της οποίας μπορούν ν' αλλάζουν. Όταν έγινε αντιληπτή η έννοια του Λόγου, δε συνδέθηκε μόνο με τη σχέση ανάμεσα στα μέσα και τους σκοπούς, σκόπευε να καθορίσει τους σκοπούς. (Arato και Gebhardt, 1998, σελ. 392)

Κατά την κριτική θεωρία – είτε της πρώτης είτε της δεύτερης γενιάς ή ακόμα και σήμερα – η διατύπωση κανονιστικής θεωρίας, ειδικά για τα γνωρίζοντα και συνειδητά υποκείμενα, μπορεί να επιφέρει τη δέσμευση ως προς την πράξη και την επίτευξη ορθολογικής πράξης. Η δεύτερη γενιά, με προεξάρχουσα μορφή τον Γιούργκεν Χάμπερμας, διατυπώνει το επιχείρημα υπέρ της επικοινωνιακής δράσης η οποία βασίζεται στο ότι ο διάλογος μετατρέπεται σε μορφές επικοινωνιακής πράξης εντός του επιστημονικού και καθιστά εφικτή την επίτευξη κατανόησης και συναίνεσης ανάμεσα στους συμμετέχοντες στην επιστήμη.

Ως προς τα επιστημολογικά θέματα (αν όχι σε ολόκληρο το έργο του) ο Χάμπερμας αντιπαρατίθεται προς τον θετικισμό (Habermas 1971, 1974) και αποδίδει στις επιστήμες την ευθύνη του αναστοχασμού επί των υπερβατικών δυνατοτήτων τους. Επιπλέον ο Χάμπερμας προσπαθεί να καινοτομήσει όχι με το να απορρίπτει το νόημα της υπερβατικής συνείδησης για τη γνώση αλλά με το να τη συνδυάζει με το αντικειμενικό περιεχόμενο της ζωής.

Ένα από τα περισσότερο γνωστά επιχειρήματα του Χάμπερμας, το οποίο αφορά τις επιστήμες, είναι η θέση του πως η επιστημονικοποίηση της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής εν γένει είναι η άλλη όψη του τεχνολογικού ελέγχου επί της κοινωνίας. Ο εν λόγω έλεγχος λαμβάνει χώρα μέσω της ιδεολογικοποίησης της επιστήμης, η οποία αυτονομείται και ως εκ τούτου απονομιμοποιείται στη δημόσια σφαίρα. Αναφέρεται λοιπόν το ερώτημα: πώς αποικιοποιείται το κοινωνικό μέσω του

επιστημονικού πεδίου καθιστώντας τον κοινωνικό χώρο άφωνο και επηρεαζόμενο διαρκώς από ιδεολογίες ενώ το επιστημονικό παραμένει λειτουργικό;

Η γνώση κατά τον Χάμπερμας δε διαχωρίζεται ούτε από τη ζωή, τον βίοκοσμο, ούτε από το κοινωνικό γίνεσθαι. Δεν είναι η γνώση μια ποσοτική διαδικασία ούτε μια απλοποιημένη πρακτική. Η γνώση και η επιστήμη δεν είναι τα όργανα τεχνικού ελέγχου επί κάποιου αντικειμένου της κοινωνίας ή επί της κοινωνίας ως αντικείμενο. Τόσο η γνώση όσο και η επιστήμη ενέχουν τη δυνατότητα του διυποκειμενικού διαλόγου, ο οποίος αποπειράται να διευθετήσει τις διαστάσεις ή και τις συγκρούσεις ανάμεσα στα επιστημονικά πεδία και τις κοινωνικές δυνάμεις και φέρουν μια ερευνητική δυναμική η οποία εν δυνάμει διαμορφώνει κοινωνική και επιστημονική ορθολογικότητα. Ως προς το τελευταίο, εμφανίζεται ως προφανές για την πρώτη αλλά και για τη δεύτερη γενιά κριτικής θεωρίας πως η κανονιστικότητα δεν είναι ένας εξωγενής σκοπός της επιστήμης. Πέραν του τι πρεσβεύει ο θετικισμός, η επιστήμη εμπεριέχει κανονιστικό περιεχόμενο το οποίο καθορίζει την ίδια αλλά και το πώς επιτελούνται οι επιστημονικοί σκοποί εντός της κοινωνικής σφαίρας. Για τους προηγούμενους λόγους, η κριτική θεωρία εισαγάγει μια τρισκελή απάντηση στα αρχικά ερωτήματα: πρώτον, ότι η επιστήμη *είναι* κανονιστικότητα και δύναται να διαμορφώσει κανονιστικές θέσεις εντός του κοινωνικού πεδίου, δεύτερον, ότι δεν υπάρχει ουδέτερη επιστήμη, το νόημα της επιστήμης είναι η κοινωνική λειτουργία και κριτική και τρίτον, ότι τα μέσα προς επίτευξη κοινωνικής λογοδοσίας και ορθολογισμού έγκεινται στην άσκηση διαλεκτικής (κυρίως ως προς την άρνηση του εργαλειακού και του ανορθολογικού για την πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας) και στην προαγωγή της επικοινωνιακής δράσης, η οποία προέρχεται από τη διαλεκτική (κατά τον Χάμπερμας) ώστε να επιτευχθεί η κατανόηση των αντιθέσεων και η συναίνεση.

Ειδικότερα, ο Χάμπερμας τονίζει πως η κανονιστικότητα της επιστήμης προϋποθέτει μια ιδεατή συνθήκη διαλόγου ανάμεσα στους ατομικούς ή συλλογικούς συμμετέχοντες ώστε να επιτευχθεί η δυνατή συναίνεση και να πραγματοποιηθεί ο ορθός Λόγος μέσω της διαλεκτικής της επικοινωνιακής δράσης. Η ορθολογικότητα της επιστήμης, την οποία προϋποθέτει ο Χάμπερμας, είναι το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα αφού έχει προηγηθεί η πραγμάτωση της θεωρίας μέσω της πράξης και η αντιπαράθεση με τον ανορθολογισμό των ερευνητικών και τεχνολογικών συστημάτων μέσω του Λόγου, της κριτικής και της διεπιστημονικότητας η οποία επιτυγχάνεται με την επικοινωνιακή δράση των επιστημών.

Το ακόλουθο σχήμα απεικονίζει τις συγκλίσεις της πρώτης και της δεύτερης γενιάς κριτικής θεωρίας επί των τεσσάρων βασικών επιστημολογικών θέσεών τους:

Σχήμα 1

Ιδία επεξεργασία.

Στις ακόλουθες ενότητες θα γίνει επεξεργασία των επιχειρημάτων του σχήματος και θα εστιάση στην έννοια της πολιτικής επιστημολογίας ως το κανονιστικό καθήκον της κριτικής θεωρίας του εικοστού πρώτου αιώνα.

3. ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ

Η μέθοδος έρευνας της Σχολής της Φραγκφούρτης (κατά την πρώτη γενιά) βασίζεται πρωταρχικά στην παρατήρηση πως οι ιστορικοί και περιγραφικοί απολογισμοί μπορούν να καταστούν σημαντικές μέθοδοι έρευνας. Ωστόσο, υπολείπονται ως προς την ουσία των επιχειρημάτων της κριτικής θεωρίας, η οποία περιλαμβάνει την

εξέταση του Λόγου και της διαλεκτικής σ' ό,τι αφορά την επιστήμη και την επιστημολογία. Η κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης εξετάζει το ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι καθίστανται εργαλεία κατά τα πρότυπα τα οποία θέτουν οι νεωτερικές επιστήμες. Ειδικά η μεθοδολογία τού θετικισμού, με τον οποίο αντιπαρατίθεται η Σχολή της Φραγκφούρτης, εστιάζει στις επιστήμες ως συστήματα γνώσης τα οποία βρίσκονται σε διάσταση μεταξύ τους και με την κοινωνία, κατασκευάζοντας, συνεπώς, μια ψευδή αίσθηση αυτονομίας του επιστημονικού έργου. Εντός των εν λόγω συστημάτων η κάθε επιστήμη ή επιστήμονας αποσκοπεί στο να διαρθρώσει μια ενδογενή σειρά οδηγιών όπου, μέσω της επαγωγής, η θεωρία αποσυνδέεται από τους πρακτικούς κανόνες και την πράξη καθ' εαυτή για χάρη της διαμόρφωσης άμεσων επιστημονικών αποτελεσμάτων. Ως επακόλουθο εμφανίζεται η προβληματική έννοια της «εφαρμογής», η οποία αποτρέπει τους επιστήμονες από το να ασκήσουν κριτική επί του επιστημονικού αποτελέσματος κατ' οιονδήποτε εναλλακτικό τρόπο και από το να αποφασίσουν ανάμεσα στο πεδίο της υποτιθέμενης «καθαρής» θεωρίας και της «αμιγούς» πράξης.

Για να εστιάσει στο τι συνιστά την επιστήμη, η κριτική θεωρία προσεγγίζει το πρόβλημα των επιστημονικών νόμων. Η αντίληψη παραμένει σαφής: ενώ οι φυσικές επιστήμες αφηγούνται τη διαμόρφωση επιστημονικών νόμων, είναι μάλλον ανέφικτο να αναμένουμε το ίδιο επίπεδο βεβαιότητας στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Οι επιστήμες και περισσότερο η επιστημολογία δεν καθίστανται περιγραφές, ούτε ισχυρίζονται την απόλυτη γνώση κανόνων, μεθόδων και μεθοδολογιών. Οφείλουν μάλλον ν' ασκούν κριτική. Τόσο οι επιστήμες όσο και η επιστημολογία είναι συνεπείς με μια ορισμένη μέθοδο, η οποία δεν προϋποθέτει την κοινωνικά αυτόνομη διαμόρφωση της επιστημονικής θεωρίας και πράξης αλλά προέρχεται από την ίδια την κοινωνία. Εάν η επιστήμη αποσυνδεθεί από το τι λαμβάνει χώρα εντός του κοινωνικού πεδίου, τότε καθίσταται άφωνη, κανονιστικά άβουλη και κοινωνικά αδιάφορη ή και περιττή. Για την κριτική θεωρία, «η επιστήμη για την επιστήμη» δε θεωρήθηκε τρόπος επιστημονικής προόδου. Στην πραγματικότητα, η επιστήμη αποκτά ισχύ τόσο εντός του επιστημονικού όσο και εντός του κοινωνικού πεδίου, όταν λαμβάνει κριτική θέση ως προς το τι συμβαίνει κοινωνικά και πείθει τους ανθρώπους για τη συνεχή σχέση της με το κοινωνικό.

Η επιστήμη για την πρώτη γενιά της Σχολής της Φραγκφούρτης φέρει πρωταρχικά τη δυνατότητα διαμόρφωσης κριτικού Λόγου, ο οποίος καθορίζεται από τον απρόσκοπτο διάλογο ανάμεσα στις επιστήμες και σηματοδοτεί τη διεπιστημονική

διαλεκτική. Στον αντίποδα, ο δογματισμός, ο θετικισμός και οι ντετερμινιστικοί νόμοι κατανόησης του τι συνιστά την επιστήμη δημιουργούν ένα επιστημονικό έλλειμμα όπου οι επιστήμες αδυνατούν να αντιδράσουν στις κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις. Η επιστήμη δεν μπορεί να καταστεί κατά κανέναν τρόπο ιδεολογικό εργαλείο και δεν είναι εργαλείο. Ωστόσο, εάν δεν κατευθύνει το αντικείμενο έρευνας προς κοινωνικά και πολιτικά ερωτήματα τα οποία τίθενται από την ίδια την κοινωνία και δεν επανεξετάσει ποια ερωτήματα θέτει, θα καταστεί εργαλείο της πολιτικής ιδεολογίας.

Η διαλεκτική κατά την κριτική θεωρία δεν είναι απλώς μια μέθοδος έρευνας. Είναι μάλλον το επιστητό το οποίο μετατρέπεται σε διεπιστημονικότητα, παγιώνει τον διάλογο ανάμεσα στα επιστημονικά πεδία και αποδίδει στην κοινωνία τη θέση του δρώντος υποκειμένου της επιστήμης. Εάν μπορούσα να διατυπώσω εν συντομία μια τοποθέτηση, θα έλεγα πως η κριτική θεωρία προσεγγίζει το επιστημονικό ερώτημα «γιατί χρειαζόμαστε την κριτική;» και δίνει μια μάλλον ευθεία απάντηση: «Διότι δημιουργείται από τη διαλεκτική, τον διάλογο». Η κριτική την οποία προέβαλε η Σχολή της Φραγκφούρτης μέσω πολλαπλών επιχειρημάτων ήταν α. διαλεκτική, δηλαδή προερχόταν από διαλογικές διαδικασίες και β. κανονιστική, δηλαδή ασκούσε έλεγχο τόσο στην κοινωνία όσο και στην επιστήμη, ώστε να καταστεί αντιληπτός ο ορθολογισμός και να παγιωθεί εντός του κοινωνικού και του επιστημονικού. Μια τέτοια κανονιστική κριτική απαιτεί τόσο επιστημολογικά όσο και πολιτικά κριτήρια, ώστε να απαντήσει στο ερώτημα «γιατί χρειαζόμαστε την επιστημονική κριτική;». Η απάντηση παραμένει επίκαιρη και ισχύουσα και στον εικοστό πρώτο αιώνα, επειδή εμφανίζεται ως ένα ασφαλές μονοπάτι προς την κανονιστικότητα και την κοινωνική λογοδοσία μέσω της διαλεκτικής.

Στο δοκίμιο του Χόρκχάιμερ «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» (Horkheimer, 1972), το επιχείρημα υπέρ της διεπιστημονικότητας σηματοδοτεί την επιστημονική λογοδοσία ως προς την αλήθεια, την κανονιστικότητα και τον ορθολογισμό. Η αποκάλυψη της αλήθειας κατά την κριτική θεωρία της πρώτης γενιάς είναι ένα κοινωνικό επίτευγμα, το οποίο διαμορφώνεται διυποκειμενικά μέσω της διαλεκτικής. Η επιστήμη δεν δύναται να εγκαταλείψει ούτε το κοινωνικό πεδίο για χάρη κάποιας αδιευκρίνιστης έννοιας επιστημονικής αυτονομίας, ούτε τη διαλεκτική διαδικασία για χάρη του δογματισμού. Υπό τους προηγούμενους όρους της πρώτης γενιάς, λαμβάνει χώρα μια κανονιστική στροφή η οποία προάγεται από τον Χάμπερμας μέσω της ανάπτυξης της έννοιας της διαλεκτικής στην επικοινωνιακή θεωρία και δράση.

Ο Γιούργκεν Χάμπερμας, ο φιλόσοφος και κοινωνικός θεωρητικός ο οποίος καινοτόμησε στην κριτική θεωρία με την έννοια της επικοινωνιακής δράσης, εγείρει ερωτήματα ως προς τη μεθοδολογία την οποία ακολουθούν οι επιστήμες, το είδος της λογικής έρευνας την οποία υιοθετούν και τα κριτήρια επί των οποίων βασίζουν τους επιστημονικούς σκοπούς τους. Ο Χάμπερμας αντιλαμβάνεται πως ο τρόπος επιστημονικής έρευνας και ανάλυσης παράγει όχι απαραίτητα αντεγκλήσεις αλλά την αλληλεπίδραση έρευνας και ανάλυσης. Ωστόσο, εξαιτίας του τρόπου έρευνας τον οποίο επιλέγουν, οι επιστήμες διευκολύνουν και προάγουν ή αποθαρρύνουν τον διάλογο και την ανταλλαγή επιχειρημάτων. Μέσω της αποφυγής της κοινωνικής απομόνωσης, καθίστανται μείζονες δυνάμεις οι οποίες διαμορφώνουν τον κοινωνικό διάλογο και τον ορθολογισμό κατά τον τρόπο της διαλεκτικής. Όπου λαμβάνει χώρα το αντίθετο, δηλαδή η εγκατάλειψη της διαλεκτικής, οι επιστήμες επικρατούν μέσω της υποστήριξης και διατήρησης της επιστημονικοποίησης της πολιτικής.

Κατά τον ίδιο τρόπο κατά τον οποίο οι επιστήμες καθίστανται αυταρχικές δυνάμεις κοινωνικά με το να αποπειρώνται να προσφέρουν επιτελεστικές προσεγγίσεις στα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, με τον ίδιο τρόπο γίνονται αυταρχικές δυνάμεις εντός του πεδίου έρευνάς τους. Ο Χάμπερμας λοιπόν συνδέει την επιστήμη με την πολιτική, παρέχοντας έναν συγκεκριμένο οδηγό της εργαλειακής επιστημονικής μεθοδολογίας και του κοινωνικού αντίκτυπου της επιστημονικής σφαίρας. Η επιστημονική εργαλειακότητα ως μέθοδος και ως σκοπός μαζί με την υποτιθέμενη εύρεση και απόδειξη της αλήθειας παγιώνονται λοιπόν ως κριτήρια γνώσης «... μόνο από τη μεριά τού αντικειμενικού περιεχομένου της ζωής, εντός του οποίου η διαδικασία έρευνας πληροί ορισμένες λειτουργίες: τον καθορισμό των απόψεων, την εξάλειψη των αβεβαιοτήτων και την απόκτηση απροβλημάτιστων πεποιθήσεων...» (Stockman, 1983, σελ. 67).

Στον πρόλογο του *Knowledge and Human Interests* ο Χάμπερμας κατά παρόμοιο τρόπο με τον Αντόρνο στο κείμενο «Subject and object» υποστηρίζει πως «... μια ριζοσπαστική κριτική της γνώσης καθίσταται δυνατή μόνο ως κοινωνική θεωρία...» (Habermas, 1971, σελ. vii). Για τον Χάμπερμας η επιστήμη δεν είναι η εκκεντρική προσέγγιση απέναντι «... στην πραγματική εργασία της έρευνας» (Habermas, 1971, σελ. 4). Επιπροσθέτως δεν είναι ούτε η καταφυγή σε μια φιλοσοφία της επιστήμης ούτε η μεθοδολογία των επιστημών. Η επιστήμη κατευθύνεται προς το να ενεργοποιήσει τον διάλογο, να αμφισβητήσει πεδία έρευνας και να εξετάζει κανονιστικές έννοιες και ειδικά την κοινωνική ορθολογικότητα. Η επιστημολογία

είναι η αντανάκλαση της επιστήμης, καθορίζεται επίσης από τη διαλεκτική σκέψη και αμφισβητεί την κοινωνική λειτουργία της επιστημονικής ορθολογικοποίησης, όπου ο ορθός Λόγος καθίσταται δυσδιάκριτος πίσω από λογικοφανείς διατυπώσεις.

Έχοντας ως βάση τα προηγούμενα αντεπιχειρήματα των Χόρκχάιμερ και Αντόρνο ως προς την υποτιθέμενη ισχύ της γνώσης η οποία προέρχεται από την κοινή λογική, ο Χάμπερμας αντιτίθεται στον δογματισμό της κοινής λογικής, η οποία εμφανίζεται ως απόρροια της ιδεολογίας και αναδομεί την «αυτό-διαμορφούμενη διαδικασία της συνείδησης», όπως ο ίδιος σημειώνει στο *Knowledge and Human Interests*. Ως επόμενο βήμα εισαγάγει την έννοια της επικοινωνιακής δράσης. Ο Χάμπερμας συνδέει και ορίζει όχι μόνο τις κοινωνικές σχέσεις του απρόσκοπτου διαλόγου αλλά και τη δημόσια επικοινωνία των επιστημονικών υποκειμένων έναντι των επιστημονικών και των κοινωνικών ιδεολογιών. Η επιστήμη είναι διαδικασία και σκοπός τα οποία δημιουργούνται από την επιστημονική διαλεκτική και τον αναστοχασμό, δεν είναι η επιβεβαίωση ή το απόλυτο αποτέλεσμα μιας κοινωνικά αυτόνομης κρίσης εκ των προτέρων, όπου η επιστήμη χάνει την κοινωνική νομιμοποίησή της. Η επιστήμη δεν είναι ο εμπειρικά ή μεθοδικά υποχρεωτικός σκοπός, αλλά αποτελεί μάλλον τη δίοδο γνώσης με διαλεκτικό τρόπο.

Η διαλεκτική και η διυποκειμενικότητα αποκτούν συγκεκριμένη μορφή, η οποία συνδυάζει την εμπειρική έρευνα με «τον καταληπτό χαρακτήρα μιας κοινότητας η οποία συγκροτεί τον κόσμο από υπερβατικές προοπτικές ... σε μια διαδικασία αυτοδιαμόρφωσης μέχρι του σημείου στον χρόνο όπου επιτυγχάνεται μια καθορισμένη και ολοκληρωμένη γνώση της πραγματικότητας» (Habermas, 1971, σελ. 135). Όταν η ορθολογικοποιημένη δράση (purposive-rational action) εκπροσωπεί τον επιστημονικό μονισμό και τους εργαλειακούς σκοπούς με κατεύθυνση τον τεχνικό έλεγχο των επιστημών και της κοινωνίας, η διυποκειμενικότητα εκπροσωπεί μια εν δυνάμει αλλά όχι απαραίτητη συναίνεση. Κυρίως όμως εκπροσωπεί την ιδέα ενός επιστημονικού διαλόγου, τον οποίο η επιστήμη διευκολύνει και επεξεργάζεται κοινωνικά (Corchia, Müller-Doohm und Outhwaite, 2019, σελ. 64-76). Η εφαρμογή της επικοινωνιακής δράσης στην επιστήμη καθίσταται το πρώτο σημαίνον βήμα προς τη συνείδηση της άγνοιας και, κατόπιν, προς την αυτοδιαμόρφωση της γνώσης.

Ο Χάμπερμας δεν παραβλέπει ποτέ τις έννοιες της διεπιστημονικότητας και της διυποκειμενικότητας, όπως αυτές προτάθηκαν από την πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας. Αποσκοπεί στη διεύρυνσή τους μέσω της σύνδεσής τους με την επικοινωνιακή δράση είτε στις επιστήμες είτε στην κοινωνία. Είναι μια μάλλον

σπάνια περίπτωση της μοντέρνας επιστημολογίας, όπου ο κοινωνικός ρόλος της επιστήμης παρουσιάσθηκε σε τόσο στενή διασύνδεση με τη δύναμη την οποία κατέχει επί της μοντέρνας πολιτικής. Στο έργο του Χάμπερμας βλέπουμε πως η επιστημολογία επιλέγει μια πολιτική στροφή αποφεύγοντας τις απορητικές θεωρήσεις της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φραγκφούρτης. Ο Χάμπερμας υποστηρίζει πως η γνώση αποκτά αξία και ισχύ μέσω της επεξεργασίας κοινωνικών επιχειρημάτων και της νομιμοποίησης η οποία της αποδίδεται εντός του βίοκοσμου και της επιστημονικής δημόσιας σφαίρας.

Ωστόσο, το αξιοσημείωτο επίτευγμα του Χάμπερμας – ανάμεσα σε άλλα – ήταν κυρίως να *καινοτομήσει ως προς τις καινοτομίες της κριτικής θεωρίας*. Επιτυγχάνει να προβάλλει τις επιστημονικές και πολιτικές δυνατότητες της διαλεκτικής εντός της επικοινωνιακής δράσης και παράλληλα να παραμένει προσηλωμένος στο πώς η κριτική και η διεπιστημονικότητα μπορούν να μεταμορφωθούν σε επικοινωνιακή ορθολογικότητα για την επιστήμη η οποία λογοδοτεί στην κοινωνία. Στην ακόλουθη ενότητα αναλύω τις επιστημονικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις *της καινοτομίας επί των καινοτομιών* στο έργο του Χάμπερμας και εξετάζω πώς η κριτική θεωρία παραμένει ένα συγκεκριμένο κανονιστικό επιχείρημα της πολιτικής επιστημολογίας, το οποίο διαμορφώνει το πλαίσιο των επιχειρημάτων της επιστημολογίας εν γένει για τη νεωτερικότητα κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα.

4. ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΞΗ: ΟΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ

Ήταν σημαίνον και για την πρώτη και για τη δεύτερη γενιά και εμφανίζεται να συνεχίζεται από τους επιγόνους και την – όποια - τρίτη ή τέταρτη γενιά κριτικής θεωρίας: η κριτική της πολιτικής και κοινωνικής λειτουργίας της επιστήμης η οποία παραμένει επίκαιρα ελεγκτική για την ίδια την επιστήμη.

Για την πρώτη γενιά, η διαμόρφωση μια σειράς κριτικών επιχειρημάτων επί της επιστήμης και της κοινωνίας είναι το αποτέλεσμα των διαλεκτικών διαδικασιών οι οποίες ακολουθούνται από τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες στον κοινωνικό και τον επιστημονικό διάλογο. Η κριτική είναι η απαραίτητη προϋπόθεση συμμετοχής στην επιστήμη και αποτρέπει οποιοδήποτε ολίσθημα στην προκατάληψη, τον μύθο ή τη δεισιδαιμονία είτε στην επιστήμη είτε στην κοινωνία, εμφανίζεται δε περισσότερο αναγκαία απ' ό,τι οποιοδήποτε επιστημονικό παράδειγμα ώστε η επιστήμη να προοδεύσει.

Η ανηλεής κριτική στον θετικισμό φέρει συνδηλώσεις οι οποίες φανερώνουν όχι μόνο την απόρριψη των παραδοσιακών επιστημονικών μεθόδων ως ανεπαρκών στο ν' αναλύσουν τη νεωτερικότητα, αλλά και τη διαμόρφωση ενός επιχειρήματος το οποίο θα μπορούσε να υπερβεί το εν δυνάμει επιστημονικό παράδειγμα ως τον φορέα των επιστημονικών επαναστάσεων. Ένα τέτοιο επίχειρημα εκ μέρους της κριτικής θεωρίας συνίσταται στην προαγωγή της διαλεκτικής κριτικής ως όχι μόνο επιστημονικής μεθόδου αλλά και ως επιστημονικής έννοιας η οποία διασφαλίζει τη νεωτερική επιστήμη. Κυρίως διασφαλίζει πως η διαλεκτική είναι μια επιστημονική έννοια και όχι συνονθύλευμα μύθων η οποία λογοδοτεί στην κοινωνία. Η λογοδοσία της επιστήμης απέναντι στην κοινωνία λειτουργεί ως η δυναμική η οποία ενθαρρύνει μεγαλύτερες και περισσότερο συνεπείς επιστημονικές καινοτομίες απ' ό,τι η αλλαγή παραδειγμάτων στις επιστημονικές επαναστάσεις. Κανονιστικό καθήκον της επιστήμης είναι να παραμένει κριτική τόσο επί του εαυτού της όσο και επί της κοινωνίας.

Ο Χάμπερμας κινείται στην ίδια κατεύθυνση όπως και η πρώτη γενιά των Χόρκχαϊμερ και Αντόρνο. Ωστόσο, επιτυγχάνει να καινοτομή επί της καινοτόμου επιστημολογικής κληρονομιάς των δύο προηγούμενων διανοητών. Επιχειρηματολογεί υπέρ της κριτικής ως καθήκοντος και μεθόδου μιας κανονιστικής επιστήμης και υποστηρίζει, στο ίδιο πνεύμα με τους Χόρκχαϊμερ και Αντόρνο, πως η κριτική συνίσταται στην εμμενή άρνηση προς το παραδοσιακό ή στην απόρριψη αυτού το οποίο κείται εχθρικά προς τη νεωτερικότητα.

Η εν λόγω άρνηση λειτουργεί στην κριτική θεωρία του εικοστού αιώνα ως το στοιχείο το οποίο διασφαλίζει την επιστημονική λογοδοσία προς την κοινωνία. Το να διατηρεί κατά τον Χάμπερμας η κριτική και να προάγει την ισχύ της δε λειτουργεί ποτέ χωρίς την επιστημονική λογοδοσία προς την κοινωνία. Κατά τον Χόρκχαϊμερ, η διεπιστημονικότητα είναι ουσιαστικής σημασίας για την εμβρίθεια ενός τέτοιου σχεδίου. Μόνο μέσω της διαλεκτικής κριτικής από διαφορετικά επιστημονικά πεδία μπορεί η επιστήμη να καινοτομήσει επί του αντικειμένου της και επί της συμβολής της στην κοινωνία.

Ο Χάμπερμας αντιλαμβάνεται πως όχι μόνο η διαλεκτική κριτική αλλά και η πράξη, η οποία διατηρεί τη διαλεκτική αλλά διαμορφώνει και τη δράση εντός της κοινωνίας, είναι το καινοτόμο πρόσθετο στην κριτική θεωρία, το οποίο διατηρεί τον πυρήνα του επιχειρήματος της πρώτης γενιάς επί της διεπιστημονικότητας αλλά εμπλουτίζεται από τη σύζευξη του κριτικού με τη μετάβαση στην πράξη. Για να

θεμελιώσει την καινοτομία του σε σταθερή επιστημολογική βάση, ο Χάμπερμας επεξεργάζεται επιπλέον τους δύο κύριους άξονες της επικοινωνιακής δράσης: πρώτον, την προοπτική τού βέλτιστου δυνατού επιχειρήματος και δεύτερον, τη δυναμική της ιδεατής συνθήκης διαλόγου.

Η επικοινωνιακή δράση φέρει εν δυνάμει την προοπτική του βέλτιστου επιχειρήματος εξαιτίας του ότι καθεαυτή είναι η μετεξέλιξη στο έργο του Χάμπερμας της έννοιας της διαλεκτικής και της διεπιστημονικότητας, όπως διατυπώθηκαν από την πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας. Η διαλεκτική γεννά επιχειρήματα και, επίσης, «υπόσχεται» μια συνεργατική εξερεύνηση της αλήθειας όπως και της επιστημονικής και κοινωνικής ορθολογικότητας. Επιπρόσθετα, η προοπτική διαμόρφωσης και πραγμάτωσης του βέλτιστου επιχειρήματος προϋποθέτει πολλούς συγκλίνοντες παράγοντες όπως (1) την προθυμία και ικανότητα των συμμετεχόντων στη διαλογική κριτική και στη δημόσια λογοδοσία, (2) την ισοδύναμη πρόθεσή τους να περιλάβουν την κοινωνία σε μια ευρύτερη κριτική και να αποδεχθούν την συμμετοχή κοινωνικών παραγόντων στον επιστημονικό διάλογο, (3) την αναγνώριση της ίσης συμμετοχής όλων των εμπλεκόμενων, οι οποίοι δεν υπόκεινται σε κανενός είδους εξαναγκασμό και, τέλος, (4) την αποδοχή της δυναμικής της συναίνεσης η οποία θα περιλαμβάνει όλα τα εμπλεκόμενα μέρη.

Ως εκ τούτων, οι φορείς τού βέλτιστου επιχειρήματος λογοδοτούν στην κοινωνία. Το επιχείρημα καθαυτό περιλαμβάνει τις αρνήσεις, ενώ η δυναμική που φέρει καθίσταται ανεξάρτητη από όποια μορφή επιβολής ή καταναγκασμού και ανταποδοτική κοινωνικά ή επιστημονικά εξαιτίας της ικανότητάς της να δημιουργεί συναινέσεις των υψηλότερων κριτηρίων με βάση τη συμπερίληψη και όχι τον αποκλεισμό. Ο Χάμπερμας επιτυγχάνει ένα τρισκελές επιστημολογικό επιχείρημα:

(α) Καινοτομεί επί της κριτικής θεωρίας με τη μετάβαση από τη διεπιστημονική διαλεκτική στη διαμόρφωση του τι είναι θεωρητική διαβούλευση.

(β) Βασίζει την κριτική θεωρία επί της κοινωνικής πρακτικής.

(γ) Επεκτείνει την κοινωνική πρακτική στις προϋποθέσεις δημιουργίας της ιδεατής συνθήκης διαλόγου, η οποία προάγεται από την επιστήμη και εφαρμόζεται στην κοινωνία και στην αντίληψη της έννοιας του πολιτικού.

Η παγίωση της ιδεατής συνθήκης διαλόγου απαιτεί τα ίδια κρίσιμα στοιχεία όπως και η δύναμη του βέλτιστου επιχειρήματος: την αναζήτηση της αλήθειας, την απρόσκοπτη διατύπωση επιχειρημάτων και την επιδίωξη της συναίνεσης. Όλα τα προηγούμενα προέρχονται από μια κανονιστική ορθολογικότητα, η οποία λειτουργεί

ως ο άξονας της επιστήμης και της κοινωνικής λειτουργίας της ώστε να επηρεάσει τις αποφάσεις και να εξισορροπήσει τις ασυμμετρίες της ορθολογικής κριτικής και των ενδεχόμενων αυταρχικών εφαρμογών.

Τα επιχειρήματα του Χάμπερμας επί της καινοτομίας την οποία εισαγάγει στην κριτική θεωρία σε σχέση με την επιστημολογία δεν είναι απλώς μια μεθοδολογική σειρά προτάσεων οι οποίες συνεχονται από μια εξορθολογισμένη συνέπεια. Η συνεχής επιστημολογική επιδίωξη μιας κριτικής επιστήμης φέρει συνδηλώσεις ως προς το ότι η επιστήμη: α. παραμένει κριτική μέσω του διαλόγου και β. αμφισβητεί την κρατούσα κοινωνική και επιστημονική ορθολογικότητα μέσω του κανονιστικού καθήκοντός της. Η εν λόγω επιστημονική κανονιστικότητα συνίσταται στη διατήρηση του πολιτικού χαρακτήρα της επιστήμης στο βαθμό που η επιστήμη ασκεί κριτική και επηρεάζει την κοινωνία. Η επιδίωξη του *βέλτιστου* επιχειρήματος και της *ιδεατής* συνθήκης διαλόγου καθιστά το κανονιστικό καθήκον της κριτικής θεωρίας ένα νεωτερικό καθήκον για τον εικοστό πρώτο αιώνα. Ουσιαστικά η κριτική θεωρία υπερασπίζεται τη νεωτερικότητα μέσω της κανονιστικής επιστήμης και ο Χάμπερμας υποστηρίζει το εν λόγω καθήκον με το να στρέφει την κριτική θεωρία προς την ανεύρεση *του κανονιστικού και του ορθολογικού* στην επιστήμη.

Η συνεισφορά τού Χάμπερμας στην κριτική θεωρία είναι η σαφής στροφή του έργου του στην κανονιστικότητα. Η επιδίωξη του ορθολογισμού προϋποθέτει πως η επιστημολογία της κριτικής θεωρίας παρουσιάζει ένα καινοτόμο επιχείρημα ως προς το τι είναι η πολιτική επιστημολογία. Τα κανονιστικά ερωτήματα τα οποία τίθενται εντός μια ιδεατής συνθήκης διαλόγου και καθοδηγούνται από την πρακτική της διαβούλευσης και τη δύναμη του βέλτιστου επιχειρήματος πρέπει να προάγονται και να αναπτύσσονται σε επιστημονικό επίπεδο ώστε να απευθύνονται στην κοινωνία. Η επιστήμη δρα ως ο δημιουργός κανονιστικών προκλήσεων και αποπειράται να απαντά σε καθεστηκίες ερωτήσεις από κοινού και σε συνεργασία με την κοινωνία. Κατ' ανάλογο τρόπο, η κοινωνία παράγει ορθολογισμό και επηρεάζει την επιστήμη και την πολιτική σφαίρα, αλλά παραμένει σε διάλογο με τα κανονιστικά ερωτήματα και τις προταθείσες απαντήσεις τα οποία παράγει η επιστήμη. Ο δημόσιος διάλογος ανάμεσα στην επιστήμη και στην κοινωνία επί του κανονιστικού και του ορθολογικού κατέχει στο έργο των Χόρκχάιμερ, Αντόρνο και Χάμπερμας τη θέση του άξονα της νεωτερικότητας και ίσως παραμένει η μόνη ελπίδα της για συνεχή καινοτομία στο τι συνιστά το κοινωνικό, το πολιτικό και το επιστημονικό.

Για ν' ασκήσουν κριτική στους θετικιστές αλλά και για να θεμελιώσουν τη νεωτερικότητα επί μιας κριτικής βάσης οι στοχαστές της Σχολής της Φραγκφούρτης ταλαντεύονται μεταξύ του επιχειρήματος μιας κανονιστικής επιστήμης και της θεώρησης της κανονιστικότητας στη νεωτερικότητα. Διατυπώνουν λοιπόν μια σειρά κριτικών επιχειρημάτων όχι επί επιστημολογικών θεωριών αλλά επί της *πολιτικής επιστημολογίας*, η οποία καθίσταται η συνεισφορά της κριτικής θεωρίας στην επιστημολογία της νεωτερικότητας.

Η πολιτική επιστημολογία της κριτικής θεωρίας σηματοδοτεί μια προφανή κανονιστική στροφή στη νεωτερική επιστημολογία. Εστιάζει στην επιδίωξη ελέγχου των επιστημονικών θεμάτων ως προς το εάν καθίστανται ισχύοντα και εφαρμόσιμα ή μη. Το παράδειγμα των οικονομικών θεωριών παρέχει στους μελετητές της νεωτερικής επιστημολογίας μια σημαντική κριτική: οι οικονομικές θεωρίες μπορούν να είναι αληθείς ή ψευδείς όχι επειδή τα στοιχεία και οι αριθμοί επαληθεύονται ή όχι, αλλά επειδή οι κοινωνίες τα θεωρούν ως τέτοια, δηλαδή εφαρμόσιμα με προφανή επαλήθευση και ισχύ εντός των κοινωνιών ή μη εφαρμόσιμα επειδή οι κοινωνίες και πάλι αρνούνται ν' ακολουθούν αριθμούς, καταλόγους και μαθηματικούς δείκτες, οι οποίοι μπορεί να επαληθεύονται πλήρως καθ' υπόθεση αλλά διαψεύδονται στην κανονιστική πράξη.

Η πολιτική επιστημολογία την οποία προάγει η κριτική θεωρία λειτουργεί ως κριτική της επιστήμης και της κοινωνίας κατά δεσμευτικό τρόπο, ο οποίος καθιστά την εν λόγω κριτική τόσο διαλεκτική όσο και κανονιστική. Αποδίδει στην επιστήμη το χαρακτηριστικό της κανονιστικής «εφεύρεσης», η οποία παράγεται όταν οι άνθρωποι θέτουν κανονιστικά ερωτήματα. Η αποικιοποίηση του επιστημονικού από το κοινωνικό ή ακόμα και το πολιτικό ήταν χαρακτηριστικό των «παλαιών ημερών», δηλαδή των προ-νεωτερικών κοινωνιών. Στις «παλιές» ημέρες της επιστημολογίας, η κρατούσα φροντίδα των επιστημόνων ήταν το πώς να μην αποικιοποιήσει το πολιτικό την επιστημονική σφαίρα, πώς να μην την εκμεταλλευθεί και χειρότερα πώς να μην εργαλειοποιηθεί η επιστήμη από την πολιτική. Στον νεωτερικό κόσμο, οι επιστημολογικοί «πειρασμοί» αποκτούν τη μορφή της απόλυτης διάστασης ανάμεσα στο επιστημονικό και το κοινωνικό. Η κριτική αλλάζει: οι επιστήμες εμφανίζονται ακατάλληλες ή ακόμα και ανεπαρκείς ν' απαντήσουν στα κανονιστικά ερωτήματα τα οποία θέτει η κοινωνία. Υπολείπονται επίσης στο να παραγάγουν τα δικά τους ερωτήματα ή τις δικές τους απαντήσεις. Οι επιστήμες παράγουν τη δική τους «λογική», η οποία είναι μάλλον άσχετη προς τις κοινωνικές ανάγκες και παραμένει

ανεξέλεγκτη τόσο προς την επιστημονική όσο και προς την κοινωνική σφαίρα. Για να προάγει τον κανονιστικό ορθολογισμό εντός της κοινωνίας, η επιστήμη οφείλει να δώσει έμφαση στη λογοδοσία προς το κοινωνικό και, υπ' αυτή την έννοια, να πραγματοποιήσει το πολιτικό καθήκον της, δηλαδή να διατελεί στην υπηρεσία των ανθρώπινων αναγκών για διάλογο, κριτική και ορθολογισμό εντός του κοινωνικού και του πολιτικού.

Σύμφωνα με την κριτική θεωρία της νεωτερικότητας, η επιστήμη χρειάζεται ένα τρίτο νεωτερικό κύμα καινοτομίας. Μετά το πρώτο στην αρχαία Ελλάδα και το δεύτερο κατά τον Γαλλικό Διαφωτισμό, η πολιτική επιστημολογία συγκροτεί μάλλον κανονιστικά ερωτήματα και επιχειρήματα, τα οποία παρέχουν στις νεωτερικές κοινωνίες ένα πρόταγμα επιστημονικού και κοινωνικού ορθολογισμού ως μία σταθερή βάση για να ανακτηθεί η νεωτερική υπόσχεση ενός ορθολογικού κόσμου. Το επιστημολογικό πρόταγμα της κριτικής θεωρίας συνιστά μια θεώρηση της νεωτερικότητας, η οποία υπερβαίνει τις διακρίσεις παρελθοντικών και παροντικών επιστημονικών και πολιτικών αναλύσεων. Κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα συνιστά ένα τρισκελές επιστημολογικό επιχείρημα, το οποίο διεκδικεί τη διαμόρφωση της πολιτικής επιστημολογίας η οποία προβάλλει:

1. Την κριτική μέσω της άρνησης,
2. Τη διατύπωση επιχειρημάτων με πολιτικό αντίκτυπο μέσω της επιστήμης και
3. Τη δέσμευση προς την ορθολογική πράξη ώστε να μη χαθεί η κοινωνική αντίληψη και το διακύβευμα πως η επικοινωνιακή και ορθολογική δυναμική μπορεί να επιτευχθεί.

Η πολιτική επιστημολογία αποτελεί τη νέα κριτική αντίληψη για τον εικοστό πρώτο αιώνα, η οποία δεν έχει καταστεί αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας ή έχει αγνοηθεί από την επιστήμη και την επιστημολογία εν γένει. Η επιστήμη είναι πολιτική, και αν δεν είναι τότε μάλλον οφείλει να καταστεί. Οι ουδέτερες αξιακά επιστημονικές θέσεις δεν είναι απλώς αναποτελεσματικές, είναι κατ' ουσία μη επιστημονικές ή κατ' επίφαση επιστημονικές και γι' αυτό προνεωτερικές σε σχέση με την έλλειψη προτάγματος κοινωνικού ορθολογισμού. Όταν οι επιστήμονες καταφέρνουν με κάποιο τρόπο να κρατήσουν την επιστήμη εκτός της πολιτικής θεώρησης, δεν επιτυγχάνουν να διατυπώσουν ουδέτερες αξιακά κρίσεις. Απλώς διαμορφώνουν μια προνεωτερική επιστήμη, η οποία επιδιώκει τον νετερμινισμό για να εδραιώσει την κοινωνική θέση της και μοιάζει με θεολογία για να απολαύσει κάποιας μορφής κοινωνική εξουσία.

Η επιστήμη είναι πολιτική επειδή είναι επιστήμη όχι επειδή είναι «φυσική», «κοινωνική» ή «ανθρωπιστική». Η εν λόγω θεώρηση δηλώνει πως η πολιτική δυναμική της επιστήμης ενυπάρχει όχι στην κοινωνική εξουσία την οποία φέρει αλλά στη δυνατότητα να καταστεί κριτική, διαλεκτική και νεωτερική. Η επιστήμη έχει λόγο όταν λογοδοτεί κοινωνικά ή όταν οι άνθρωποι αξιολογούν τι οφείλει να είναι η επιστήμη και είναι καθήκον της πολιτικής επιστημολογίας να αναγνωρίσει και να κεφαλαιοποιήσει την αξιολόγηση εκ μέρους της κοινωνίας. Η εν λόγω επιστημονική λογοδοσία συνεπάγεται δημόσιες δεσμεύσεις μέσω του διαλόγου της επιστήμης με πολλαπλές δημόσιες σφαίρες στον βίοκοσμο. Οι δεσμεύσεις συνδηλώνουν αλλά δεν διασφαλίζουν τις αποφάσεις ούτε τη συναίνεση. Είναι καθήκον της επιστήμης, λοιπόν, να επιτρέψει οι δημόσιες δεσμεύσεις της να «συμβούν».

Όλα τα κοινωνικά ή πολιτικά θέματα δε λύνονται φυσικά μέσω της επιστήμης. Αλλά διαφαίνεται πως στον εικοστό πρώτο αιώνα δε μπορούμε να έχουμε την πολυτέλεια μιας απολίτικης επιστήμης, η οποία δεν αποσκοπεί στη διαλεκτική κριτική της ίδιας και της κοινωνίας. Σκοπός της επιστήμης είναι να προσφέρει μια εναλλακτική η οποία να καθίσταται πολιτική μέσω της διαλεκτικής και τις απαραίτητες αρνήσεις τις οποίες η διαλεκτική συνεπιφέρει. Κατά τον Roy Edgley (στο Archer and Bhaskar, 2007, σελ. 406) «Η επιστήμη ουσιαστικά συνίσταται στο να προτάσσει κάποιος επιχειρήματα ενάντια στις θεωρίες και τις απόψεις, δηλαδή να αντιπαρατίθεται κριτικά: ή όπως συχνά λέμε, να τους επιτίθεται».

Η κριτική θεωρία πρεσβεύει σταθερά πως το να καταστεί η επιστημολογία λυσιτελής κοινωνικά ή επιστημονικά έγκειται στην προαγωγή των αρνήσεων. Στον εικοστό πρώτο αιώνα η κριτική θεωρία επιδιώκει τη διαλεκτική άρνηση, η οποία προέρχεται από τις πολυσχιδείς κοινωνικές και πολιτικές νοηματοδοσίες τού διαλόγου. Η εν λόγω νοηματοδότηση μέσω του διαλόγου μεταστρέφεται σε συνειδητή πράξη και έλεγχο της κοινωνικής λειτουργίας της επιστήμης. Η μέθοδος και ο σκοπός της επιστήμης και της επιστημολογίας δεν παράγουν μια κατάφαση αλλά μάλλον μια άρνηση, η οποία συνεπιφέρει κριτικές συνδηλώσεις μέσω της διαλεκτικής, και ουσιαστικά το καθήκον της νεωτερικής επιστήμης: να εξελιχθεί δηλαδή μέσω των αρνήσεων τις οποίες παράγει ο διάλογος, επειδή η γνώση ενθαρρύνει τη μη-ταυτότητα (Adorno, 1970, σελ. 127).

Ο Αντόρνο αντιλαμβάνεται πως η ενότητα θεωρίας και πράξης δεν έχουν *ακόμα* επιτευχθεί (Adorno, 1970, σελ. 141, 147), ωστόσο μια έγκυρη και επίκαιρη κριτική θεωρία για τον εικοστό πρώτο αιώνα απαιτεί ή μάλλον έχει ανάγκη την πράξη

με διαφωτιστικό πρόταγμα, η οποία θα καταστεί εν δυνάμει κοινωνική και επιστημονική ορθολογικότητα μέσω της διαλεκτικής ή, κατά τον Χάμπερμας, μέσω της ενσυνείδητης επικοινωνιακής διαδικασίας. Το κρίσιμο στο προηγούμενο σχόλιο του Αντόρνο δεν ενυπάρχει στην κριτική της ενότητας αλλά στο «όχι ακόμα», το οποίο σηματοδοτεί μια ενδογενή κριτική της νεωτερικότητας (Adorno, 1997, σελ. 212). Οι θεωρητικοί της κριτικής θεωρίας της πρώτης και της δεύτερης γενιάς δεν επεδίωξαν να καθορίσουν τις θεωρητικές προϋποθέσεις της πράξης, αλλά μάλλον τις πρακτικές συνέπειες τόσο της θεωρίας όσο και της μεθοδολογίας.³ Τέτοιου είδους πρακτικές συνέπειες επιτυγχάνονται μέσω της διαλεκτικής διαπερατότητας του βίοκοσμου, δηλαδή μέσω της δυνατότητας να επιτρέπει την επικοινωνιακή δράση και «μέσω των διαπεραστικών ιδεών μιας επίμονης κριτικής» (Habermas, 1974, σελ. 256) η οποία οδηγεί την επιστήμη σ' έναν κριτικό επιστημονικό πολιτισμό.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Για τη Σχολή της Φραγκφούρτης η επιστήμη είναι μια γνωστική διαδικασία η οποία ενοποιεί τους σκοπούς, τη μέθοδο και τη μεθοδολογία. Η επιστήμη επίσης επιδιώκει ισχυρούς δεσμούς με την κοινωνική πραγματικότητα αλλά σκοπεύει επίσης στη διατύπωση κοινωνικής κριτικής την οποία και εφαρμόζει. Σε δεύτερο επίπεδο, η επιστήμη εστιάζει ως διαδικασία στις αντιθέσεις και στην επεξεργασία τους μέσω της διαλεκτικής.

Η πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας ασχολείται με τη διάκριση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο, θεωρώντας το υποκείμενο είτε ως συλλογικό είτε ως ατομικό δρώντα της επιστήμης και της κοινωνίας. Ωστόσο, για τον Χάμπερμας το αντικείμενο αντικαθίσταται από ένα άλλο υποκείμενο, τον συν-μετέχοντα στον διάλογο ανάμεσα στα επιστημονικά πεδία κατά τη διαδικασία της επικοινωνιακής δράσης. Ο Χάμπερμας προσπαθεί να καταλήξει σε μια διέξοδο ως προς την πολυπλοκότητα της απόκτησης γνώσης μέσω της επικοινωνιακής δράσης. Το επιστημονικό υποκείμενο μετέχοντας στην επικοινωνιακή δράση παράγει επιστημονική γνώση μέσω της διαλεκτικής, η οποία επιδιώκει να πραγματώνει τα χειραφετητικά διαφέροντα. Κατ' αντίθεση, όταν η διαλεκτική επικοινωνία

---

³ Σε προσωπική συνέντευξη του Γιούργκεν Χάμπερμας στη συγγραφέα το καλοκαίρι του 2015, ο ίδιος υποστηρίζει (όπως και ο Χόρκχαϊμερ στο δοκίμιό του «Η κοινωνική λειτουργία της φιλοσοφίας») πως η επιστήμη (και ιδιαιτέρως η επιστημολογία) λογοδοτεί στην κοινωνία ως προς τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες τις οποίες συνεπιφέρει.

αποδυναμώνεται, οι επιστημονικές και κοινωνικές ελίτ αναδεικνύονται και η γνώση για τις υποβιβασμένες «μάζες» προέρχεται από τη φήμιση του διαλόγου.

Το κύριο επιχείρημα του κειμένου αφορά την αδιάπτωτη σπουδαιότητα της διαλεκτικής όχι μόνο ως μεθόδου αλλά και ως διαδικασίας και τρόπου κατανόησης εκ μέρους των επιστημών. Είναι ενδογενές χαρακτηριστικό των επιστημών να παράγουν αλλά και να διαχειρίζονται τις αντιθέσεις και ως εκ τούτου κάθε επιστημολογική κατανόηση του επιστημονικού περιλαμβάνει τον διάλογο επί των θέσεων και των αντιθέσεων ως εξίσου σημαντικών και των δύο για την ανάπτυξη του επιστημονικού επιχειρήματος.

Για τον Μαρκούζε η διαλεκτική αναδεικνύεται ως μια επιστημονική στάση απέναντι στα διαφιλονικούμενα επιστημονικά θέματα. Κατ' ουσία, δεν μπορεί να επιτευχθεί επιστημονική ουδετερότητα εφόσον η διαλεκτική η ίδια δεν παράγει ουδετερότητα. Η επιστήμη είναι είτε διαλεκτική ή μη υπάρχουσα. Κατά τον Μαρκούζε, όταν η κριτική θεωρία ενσωματώνει τη διαλεκτική, κατ' ουσία λαμβάνει χώρα μια στιγμή άρνησης της δεδομένης θέσης και των αρχών της. Στο έργο και τις συνεντεύξεις του ο Μαρκούζε αναγνωρίζει πως οι επιστημονικές δομές της νεωτερικότητας στον εικοστό αιώνα στερούνται της εν λόγω ενσωμάτωσης διαλεκτικής προόδου και ως τέτοιες υπόκεινται σε επιστημονικό έλλειμμα, το οποίο συγκαλύπτεται από τα μέσα της τεχνολογικής προόδου.

Στο έργο των κύριων στοχαστών της κριτικής θεωρίας ό,τι ουσιαστικά διαμορφώνει τον επιστημονικό αναστοχασμό είναι η κριτική και η ενδεχόμενη άρνηση, όπου η κριτική περιλαμβάνεται είτε στην *άρνηση* καθεαυτή είτε στη σύνθεση της θέσης και της αντίθεσης. Η κριτική θεωρία εισάγει την κριτική στις επιστήμες όχι από τη θέση του μεγάλου ιεροεξεταστή αλλά υπό την προοπτική να καταδείξει στην επιστήμη τη σπουδαιότητα της άρνησης μιας θέσης και την εν δυνάμει σύνθεση.

Η διαλεκτική είναι μια μορφή επιστημονικής συγκρότησης η οποία περιλαμβάνει μια ορισμένη θέση, την άρνησή της και την εναλλακτική. Ωστόσο η άρνηση δεν είναι μια στιγμή αντίδρασης εντός της επιστημονικής τοποθέτησης. Είναι μάλλον η άρθρωση ενός κριτικού επιχειρήματος το οποίο αντιτίθεται σε μια δεδομένη θέση. Για τον Αντόρνο η κριτική θεωρία δε συγκροτεί επιστημονικό πεδίο καθεαυτή. Μάλλον συνιστά μια μορφή αναστοχαστικότητας των επιστημών. Μπορεί επιπλέον να καταδείξει πως η επιστήμη δεν αποτελεί πεδίο ολότητας ή ομογενοποίησης. Αντιθέτως είναι ένα πεδίο διαφωνίας, άρνησης και αντίθεσης στο δεδομένο και στο κοινώς αποδεκτό.

Κατά τη δική μου κατανόηση, η επιστήμη συνιστά ταυτόχρονα τη διαμόρφωση ερωτημάτων και τη δυνατότητα παροχής απαντήσεων. Η κουλτούρα της επιστημονικής διαβούλευσης την οποία εισαγάγει και αναλύει ο Χάμπερμας σε ολόκληρο το έργο του εξικνείται από την έννοια της κριτικής θεωρίας (όπως αρχικά προτάθηκε από τον Χόρκχαϊμερ) και επεκτείνεται στην κριτική επιστήμη. Για να παραγάγει μια ορθολογική επιστημονική απάντηση, η επιστήμη οφείλει πρώτα να καθορίσει μια συγκεκριμένη επιστημονική ερώτηση και μια προσέγγιση διαλεκτικής προβληματικής.

Κατά τη διάρκεια της ύστερης νεωτερικότητας του εικοστού και του εικοστού πρώτου αιώνα, η κριτική επιστήμη συνεχίζει να υποστηρίζει τους διαλεκτικούς σκοπούς κατά το ότι παράγει κοινωνική κριτική, ενώ η επιστημολογία αποκτά πολιτικό χαρακτήρα. Μάλλον μια ορθολογική πρόοδος των επιστημών *μπορεί* να λάβει χώρα όταν η επιστημολογία θα καταστεί πολιτική και ως εκ τούτου κοινωνικά επιδραστική. Τα προαναφερθέντα σημεία αναδεικνύουν θέματα τα οποία ενισχύουν την εν δυνάμει λογοδοσία της επιστήμης προς την κοινωνία. Μέσω της διαμόρφωσης μιας κανονιστικής θεωρίας, το καθήκον της πολιτικής επιστημολογίας είναι να ενισχύσει την υπόσχεση και τη δυνατότητα των ενσυνείδητων υποκειμένων προς την ορθολογική πράξη.

Το κείμενο αφιερώνεται στη μνήμη του Σωτήρη Φουρνάρου, του εξαίρετου επιστήμονα, του σπάνιου φίλου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno, T.W. (1970). *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie, Drei Studien zu Hegel, Gesammelte Schriften*, Band 5. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, T.W. and Horkheimer, M. (1973). *Dialectic of enlightenment*. London: Allen Lane.
- Adorno, T.W. et al. (1976). *The positivist dispute in German sociology*. London: Heinemann.
- Adorno, T.W. (1997). *Soziologische Schriften I, Gesammelte Schriften*, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, T.W. (1998). *Critical models*. New York: Columbia University Press.

- Adorno, T.W. (2005). *Minima Moralia, Reflections from damaged life*. London: Verso.
- Adorno, T.W. (2007). *Negative dialectics*. New York: Continuum.
- Arato, A. and Gebhardt, E. (eds) (1998). *The essential Frankfurt school reader*. New York: Continuum.
- Austin, L.J. (1975). *How to do things with words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Benhabib, S. (1986). *Critique, norm, and utopia. A study of the foundations of critical theory*. New York: Columbia University Press.
- Benhabib, S, Bonß, W. and McCole, J. (eds.) (1993). *On Max Horkheimer*. Massachusetts: The MIT Press.
- Benhabib, S. and Dallmayr, F. (eds.) (1995). *The communicative ethics controversy*. Massachusetts: The MIT Press.
- Bernstein, J. (ed.) (1994). *The Frankfurt school, critical assessments*. Vol. I-VI. London: Routledge.
- Bernstein, R.J. (1990). *The restructuring of social and political theory*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Bianchin, M. (2015). From joint attention to communicative action: Some remarks on critical theory, social ontology and cognitive science. *Philosophy and Social Criticism*, 41 (6), pp. 593-608.
- Bolz, N. (2012). *Ratten im Labyrinth*. Munich: Wilhelm Fink Verlag.
- Chambers, S. (2015). Democracy and critique: Comments on Rainer Forst's *Justification and Critique: Towards a Critical Theory of Politics*. *Philosophy and Social Criticism*, 41 (3), pp. 213-217.
- Corchia, L., Müller-Doohm, S. und Outhwaite, W. (Hg.), (2019). *Habermas global*. Berlin: Suhrkamp.
- Culler, J. (1985). Communicative competence and normative force. *New German Critique*, 35, pp. 3-26.
- Forst, R. (2015). A critical theory of politics: grounds, method and aims. Reply to Simone Chambers, Stephen White and Lea Ypi. *Philosophy and Social Criticism*, 41(3), pp. 225-34.
- Habermas, J. (1971). *Knowledge and human interests*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1974). *Theory and practice*. London: Heinemann.

- Habermas, J. (1987). *The philosophical discourse of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1988). *On the logic of the social sciences*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2006). Political communication in media society: Does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research. *Communication Theory*, 16, pp. 411-426.
- Hohendahl, P.U. (1982). *The institution of criticism*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Hohendahl, P.U. (1985). The dialectic of enlightenment revisited: Habermas' critique of the Frankfurt school. *New German Critique*, 35, pp. 3-26.
- Hohendahl, P.U. and Fischer, J. (eds) (2001). *Critical theory, current state and future prospects*. New York: Berghahn Books.
- Honneth, A. (2012). *Das ich im Wir: Studien zur Anerkennungstheorie*. Berlin: Suhrkamp.
- Horkheimer, M. (1932). Bemerkungen über Wissenschaft und Krise. *Zeitschrift für Sozialforschung*, I, 1/2, pp. 1-7.
- Horkheimer, M. (1938). Die Philosophie der absoluten Konzentration. *Zeitschrift für Sozialforschung*, VII, pp. 376-387.
- Horkheimer, M. (1969). <http://www.youtube.com/watch?v=KyP6li6AnE0> (retrieved June 15, 2015).
- Horkheimer, M. (1972). *Sozialphilosophische Studien, Aufsätze, Reden und Vorträge 1930-1972. Mit einem Anhang über Universität und Studium*. Frankfurt am Main: Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag.
- Horkheimer, M. (1972). *Critical theory, selected Essays*. New York: Herder and Herder.
- Horkheimer, M. (1974). *Critique of instrumental reason*. New York: Continuum.
- Horkheimer, M. (1974). *Eclipse of reason*. New York: Seabury Press.
- Horkheimer, M. (1988). *Gesammelte Schriften, Band 3, Schriften 1931 – 1936*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Horkheimer, M. (1988). *Gesammelte Schriften, Band 4, Schriften 1936 – 1941*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Horkheimer, M. (1995). *Between philosophy and social sciences, selected early writings*. Massachusetts: The MIT Press.

- Hoy, D.C. and McCarthy, T. (1996). *Critical theory*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Ingram, D. (1987). *Habermas and the dialectic of reason*. New Haven and London: Yale University Press.
- Ingram, D. (2010). *Habermas*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Jaeggi, R. and Wesche, T. (2010). *Was ist Kritik?*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Jameson, F. (2000). *Late Marxism, Adorno, or, the persistence of the dialectic*. London: Verso.
- Jameson, F. (2002). *A singular modernity, essays on the ontology of the present*. London: Verso.
- Keat, R. (1981). *The politics of social theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Levine, S. (2010). Habermas, Kantian pragmatism, and truth. *Philosophy and Social Criticism*, 36 (6), pp. 677-95.
- Marinopoulou, A. (2017). *Critical theory and epistemology: the politics of modern thought and science*. Manchester: Manchester University Press.
- Marcuse, H. (1968). *Reason and revolution*. London: Routledge.
- Marcuse, H. (1976). https://www.youtube.com/watch?v=C5PU0EASi_Q (retrieved April 10, 2019).
- Moss, L. and Pavesich, V. (2011). Science, normativity and skill: reviewing the anthropological basis of critical theory. *Philosophy and Social Criticism*, 37 (2), pp. 139-165.
- Müller-Doohm, S. (ed.) (2000). *Das Interesse der Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Müller-Doohm, S. (2009). *Adorno, a biography*. Cambridge: Polity.
- Negt, O. (2010). *Der Politische Mensch*. Göttingen: Steidl.
- O'Connor, B. (2004). *Adorno's negative dialectic, philosophy and the possibility of critical rationality*. Massachusetts: The MIT Press.
- Postone, M. (2015). The task of critical theory today: Rethinking the critique of capitalism and its futures. *Globalization, Critique and Social Theory: Diagnoses and Challenges*, 33, pp. 3-28.
- Sachs, C. (2015). The ideology of modernity and the myth of the given: McDowell's equipoise and Adorno's cognitive utopia. *Philosophy and Social Criticism*, 41 (3), pp. 249-271.

- Schechter, D. (2010). *The critique of instrumental reason from Weber to Habermas*. New York: Continuum.
- Schechter, D. (2013). *Critical theory in the twenty-first century*. New York and London: Bloomsbury.
- Schechter, D. (2019). *Critical theory and sociological theory: on late modernity and social statehood*. Manchester: Manchester University Press.
- Stockman, N. (1983). *Antipositivist theories of the sciences*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Strydom, P. (2015). The latent cognitive sociology in Habermas: Extrapolated from *Between Facts and Norms*. *Philosophy and Social Criticism*, 41 (3), pp. 273-291.
- Wellmer, A. (1969). *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Wellmer, A. (1972). *Methodologie als Erkenntnistheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- White, S.K. (2015). Critical theory need strong foundations?. *Philosophy and Social Criticism*, 41(3), pp. 207-211.
- Wiggershaus, R. (1998). *Theodor W. Adorno*. München: Verlag C. H. Beck.
- Winch, P. (2008). *The idea of a social science and its relation to philosophy*. London: Routledge.
- Zimmerli, W.C. (ed.) (1974). *Wissenschaftskrise und Wissenschaftskritik*. Basel: Schwabe and Co.
- Zimmerli, W.C. (ed.) (1988). *Technologisches Zeitalter oder Postmoderne?*. Munich: Wilhelm Fink Verlag.